



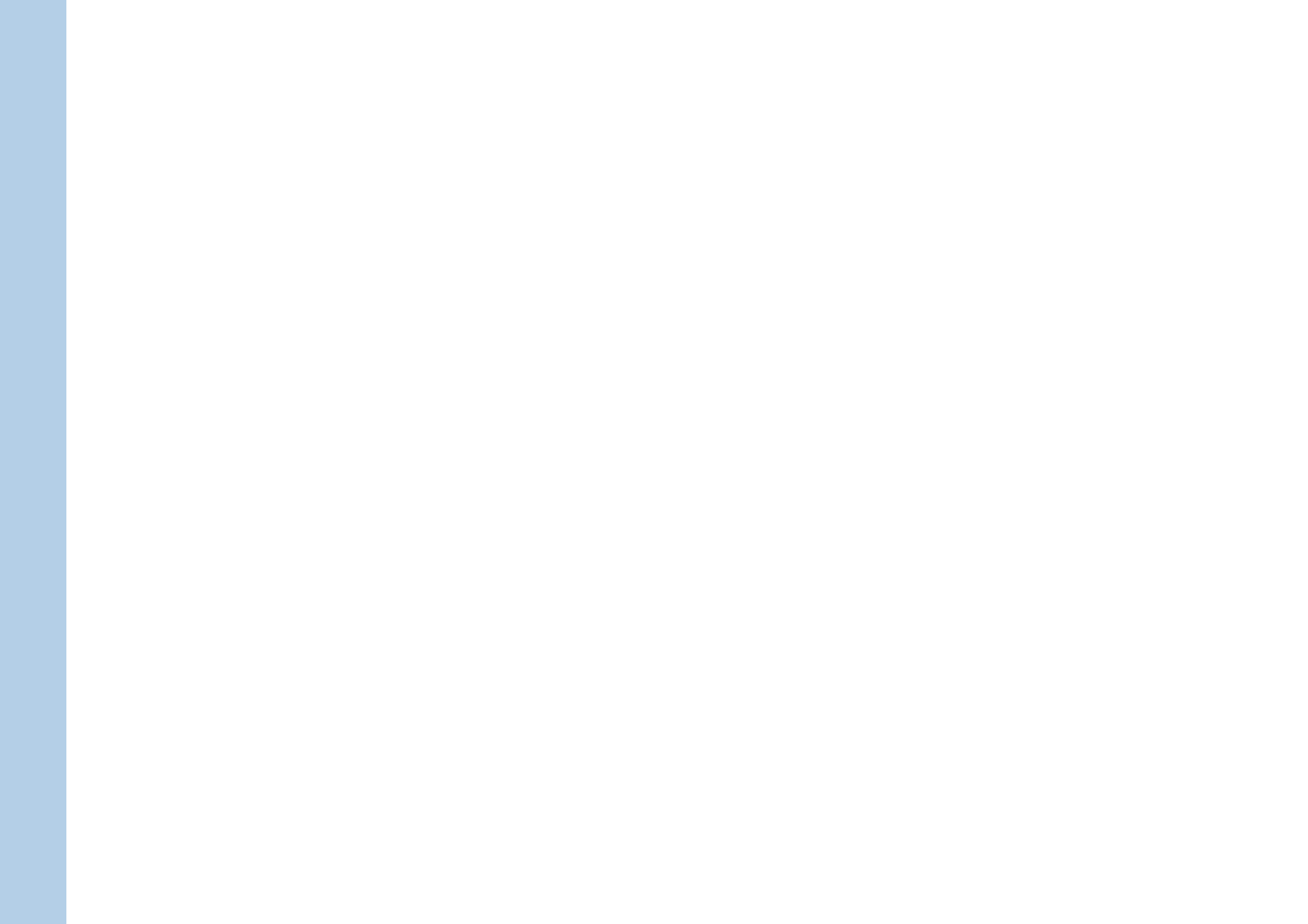
Bakens van de 'Oranje Limes'

De rivierverdediging met de Opstand (1568-1648); haar wachtposten, hun tijdloze betekenis als symbool voor een slim verbond met het water

*Illustratie cover: Schenkenschanz met het rivierenbeloop uit de tijd dat hier nog een geduchte vesting oprees.
(foto Dirk Oomen, zie <http://www.oomenlandschap.nl/>)*

Bakens van de 'Oranje Limes'

*De rivierverdediging met de Opstand (1568-1648); haar wachtposten,
hun tijdloze betekenis als symbool voor een slim verbond met het water*



INHOUDSOPGAVE

1.	Inleiding	7
2.	De Staatse rivierverdediging: een machtig verbond van verdediging en water	9
3.	De wachttorens van de 'Oranje Limes'; betekenis, uiterlijk, functioneren en zwanenzang	19
4.	Bakens in de ruimte en de tijd; 'muziekles' om de redoutes te laten herleven als signaltorens van de toekomst	25

BRONNENOPGAVE

COLOFON



Gerrit van Saffers: Die Belagerung von Schenkenschanz durch den Prinzen Friedrich Heinrich und Dronow-Russen, April 1736, Rijksmuseum Amsterdam, NL.

Wittl, von Garmen: Die Belagerung von Schenkenschanz durch Prinz Friedrich August II von Sachsen-Koessen, April 1736, Rijksmuseum Amsterdam, NL.

Die Belagerung der Schenkenschanz 1635/36

Der wilde Krieg um die Schenkenschanz, der auf diesem Gelände des niederländischen Mäurer-Gerichts von Sommer 22 Jahren im Dokumentiert einschließlich die besondere strategische Bedeutung, die der Stadt in der Schlacht von 16- und 17. Juli 1635/36 erlangte.

Der Ort, der diese Bedeutung erlangte hatte, war der Ort in der Nähe des niederländischen Mäurer-Gerichts von Sommer 22 Jahren im Dokumentiert einschließlich die besondere strategische Bedeutung, die der Stadt in der Schlacht von 16- und 17. Juli 1635/36 erlangte.

Die Pläne ergriffen rasch - bereits im Herbst der Wallfahrt Schenkens. Die Belagerung von Schenkenschanz ist ein Beispiel für die strategische Bedeutung der Stadt in der Schlacht von 16- und 17. Juli 1635/36 erlangte.

Der Ort, der diese Bedeutung erlangte hatte, war der Ort in der Nähe des niederländischen Mäurer-Gerichts von Sommer 22 Jahren im Dokumentiert einschließlich die besondere strategische Bedeutung, die der Stadt in der Schlacht von 16- und 17. Juli 1635/36 erlangte.

De belegering van Schenkenschans in 1635/36

De Plannen werden snel - alvorens in de herfst de Wallfahrt Schenkens. De belegering van Schenkenschans is een voorbeeld van de strategische betekenis van de stad in de Slag van 16- en 17 juli 1635/36.

De plaats die deze betekenis kreeg, was de plaats in de buurt van het Mäurer-Gericht van Sommer 22 Jahren im Dokumentiert einschließlich die besondere strategische Bedeutung, die der Stadt in der Schlacht von 16- und 17. Juli 1635/36 erlangte.

Die Pläne werden schnell - bereits im Herbst der Wallfahrt Schenkens. Die belegering van Schenkenschans is een voorbeeld van de strategische betekenis van de stad in de Slag van 16- en 17 juli 1635/36.

De plaats die deze betekenis kreeg, was de plaats in de buurt van het Mäurer-Gericht van Sommer 22 Jahren im Dokumentiert einschließlich die besondere strategische Bedeutung, die der Stadt in der Schlacht von 16- und 17. Juli 1635/36 erlangte.

[schenkenschanz] www.beeldovereen.schenkenschanz.nl



1

INLEIDING

Dit essay is tot stand gekomen in opdracht van de Gemeente Rijnwaarden en de Gemeente Lingewaard. Beide gemeenten zoeken naar kansen om samen de landelijk belangrijke cultuurhistorie van verdediging in de poort van de nationale delta uit te dragen. Deze cultuurhistorie vertelt over de strategische sleutelpositie van het gebied van beide gemeenten door de eeuwen heen. Lingewaard en Rijnwaarden beschouwen deze cultuurhistorie als een belangrijke bouwsteen van hun identiteit. Ook timmeren ze er graag mee aan de weg, om vrijetijdseconomie te bevorderen. Daarbij benutten ze ook graag mogelijkheden om samen te werken met Duitse grensgemeenten.

De belangstelling van de gemeenten voor hun cultuurhistorie van verdediging kent twee speerpunten. De ene behelst de verdedigingshistorie verbonden met de waterverdeling rond de Hoofddam bij Pannerden, gesymboliseerd door het imposante Fort Pannerden: het fort dat de watertoevoer

moest waarborgen naar het hartje van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De andere speerpunt slaat op de verdedigingsgeschiedenis verbonden met de voormalige splitsing van de Rijntakken ten zuiden van Lobith, rond het huidige Schenkenschanz in Kleef.

Dit essay schildert de achtergronden van het laatstgenoemde thema. Centraal staan hierbij de betekenis van de formidabele Nederlandse riviervedediging met de Opstand tegen Spanje, het ontstaan daarbij van een slim en machtig verbond tussen verdediging en water en van een vriendschap tussen twee Europese mogendheden die inspireerde tot een virtueuze culturele ontplooiing in hun grensgebied. Het stuk zoomt vervolgens in op de redoutes, de wachttorens, van de Staatse riviervedediging en op de kansen om deze markante objecten te laten terugkeren als bakens van een verhalenlijn die in het teken staat van belangrijke nationale en internationale historie. De 'redoutes' fungeren als bakens in de ruimte en in de tijd. Hierbij wordt vanuit

een trots verleden doorgekeken naar een toekomst die uitdaagt tot het gezamenlijk vinden van een nieuw slim verbond met het water.

Binnenkort praten de gemeenten Lingewaard, Rijnwaarden en Kleef over samenwerking. Dit essay is bedoeld als inspiratiestuk voor de betrokken gemeenten. In de keuze van feiten en afbeeldingen is vanzelfsprekend rekening gehouden met deze doelstelling.

SCHENCKEN-SCHANZ.



FLUVIUS,

Vulgo

DE RHIN.

2

DE STAATSE RIVIERVERDEDIGING: EEN MACHTIG VERBOND VAN VERDEDIGING EN WATER

Dolkstoot-opmars

We schrijven 1586. De Opstand van de Noordelijke Nederlanden tegen Spanje woedt in alle hevigheid. Bekwaam geleid door de hertog van Parma, dringen de Spanjaarden op. Deventer, Zutphen en Nijmegen zijn hun als rijpe appels in de schoot gevallen. Ze staan aan de IJssel en de Waal. Een gunstige uitgangspositie voor een dolkstoot-opmars naar het hart van de opstandige gewesten: Holland. De aanvallers azen op de inname van de Betuwe. Is die streek in hun bezit dan kunnen ze de Staatse verdediging langs de IJssel omtrekken. Zonder op grote waterhindernissen te stuiten, kunnen ze dan oprukken naar het centrum van de opstand. Maar de Staatse weten hoe belangrijk de Betuwe is voor de verdediging van hun vrijheid. Ze treffen gepaste voorzorgsmaatregelen. Arnhem is al stevig in hun handen. Van daaruit proberen ze de Spaanse invloed in de Betuwe in te dammen. Onder andere door aanleg van een fort tegenover Nijmegen in 1585. Maar het valt prompt in Spaanse handen en wordt Knodsenburg gedoopt.



Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)-kaart met het grote opmarsplan van de Spanjaarden; de Betuwe was de sleutel tot het hart van de Opstand.

< Schenkenschans, getekend door I. Blaeu in 1647. (Collectie Peet, Heemkundekring Rijnwaarden)

Landtong

Onderhand hebben de Staatsen het oog laten vallen op een flinterdunne landtong bij de splitsing van Neder-Rijn en Waal, op het oostelijk puntje van de Betuwe. Een gebied, dat pas in 1707 door de aanleg van het Pannerdensch Kanaal afgesplitst zal raken van de Betuwe. De afgelegen landtong maakt deel uit van de 's Gravenwaard en hoort bij Kleef. Het eenzame reepje grond trekt de aandacht van Maarten Schenk van Nideggen. Schenk is een huursoldaat, die in de oorlog tussen de opstandige gewesten en Spanje al meermaals is geswitcht van partij. Maar in 1585 treedt hij op als krijgsoverste van de Staatsen. Hij blijft zijn nieuwe opdrachtgever trouw totdat hij in



Bloedige confrontaties in de Betuwe in 1591; rechts: Schenkenschanz. (Collectie Peet, Heemkundekring Rijnwaarden)

de Waalgolven zal verdwijnen, na een mislukte aanval op Nijmegen in 1589.

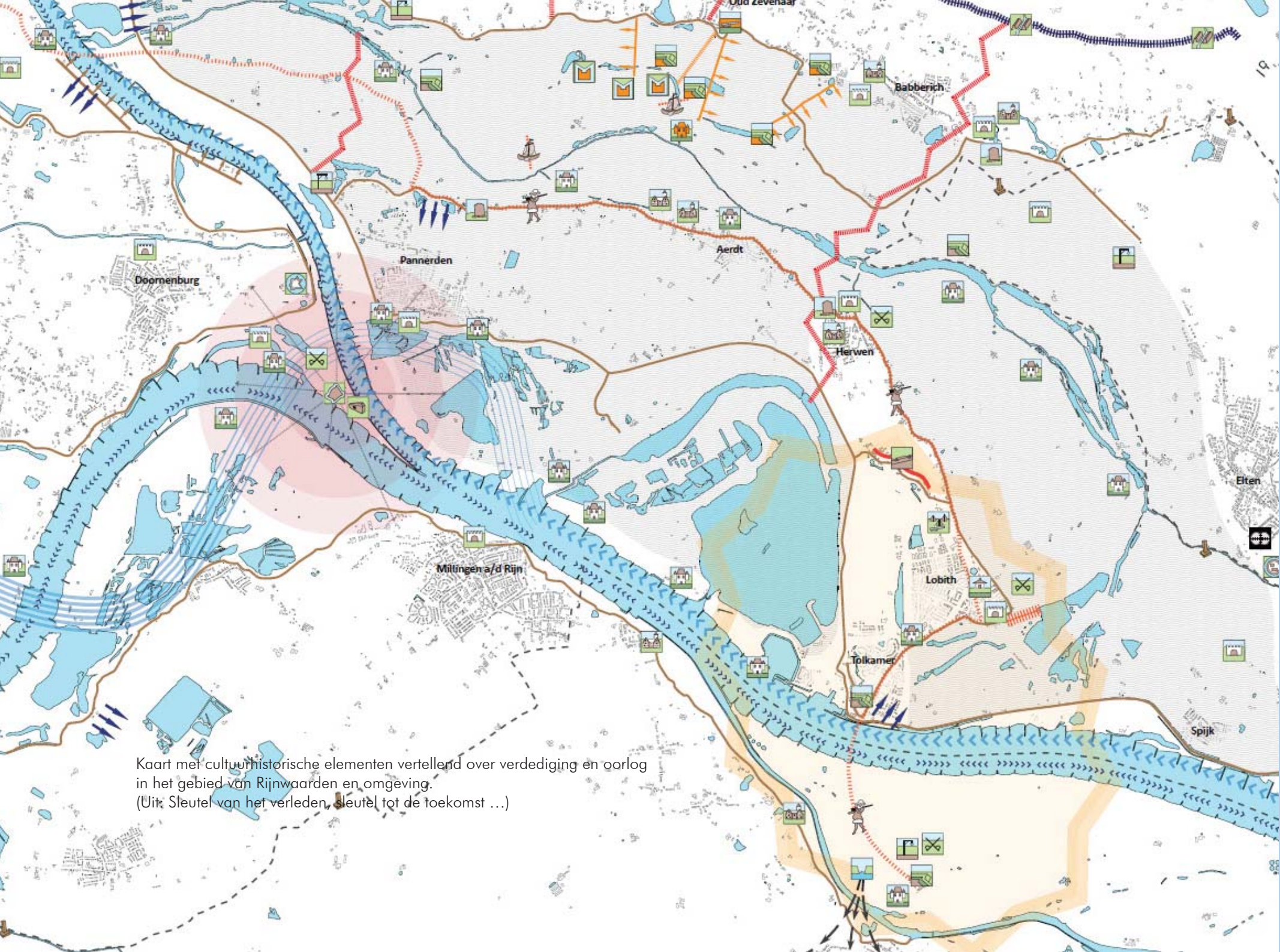
Willem V

Schenk ziet dat de Rijnsplitsing de uitgelezen plek is voor het beheersen van de takken van de machtigste rivier in de Nederlandse delta. Een fort kan hier voorkomen dat de vijand met schepen afzakt naar het westen. Of schipbruggen bouwt om de Betuwe binnen te vallen. Vast weet hij ook dat de oostpunt van de streek de kans biedt op controle over de Betuwse dijken. Zo kun je verhinderen dat ze worden doorgestoken. En dat de Spanjaarden het rivierwater inzetten om afbreuk te doen aan de belangen van de opstandige gewesten. In 1586 wordt dan ook een Staats fort gebouwd bij die strategisch belangrijke Rijnsplitsing. Willem V, hertog van Kleef, Gulik en Berg, die een neutrale koers volgt in de oorlog, ziet alles met lede ogen aan. Hij beseft drommels goed dat de nieuwe veste een magneet zal worden voor het krijgsbedrijf, voor legers die zijn land als sprinkhanen zullen kaalvreten, ingezetenen in het verderf zullen storten.

Limes

Het nieuwe fort - Schenkenschanz - dijt nog uit en wordt de sleutelstelling van een samenhangende rivierverdediging. De grote man hierachter is Maurits van Nassau, zoon van Willem van Oranje en sinds 1589 aanvoerder van het leger van de nog jonge Republiek

der Zeven Verenigde Nederlanden. Hij zorgt ervoor dat de bordjes worden verhangen in Deventer, Zutphen en Nijmegen. De prins ziet het voordeel van militaire inzet van rivierwater, net als de Romeinse generaal Drusus zo'n 1.600 jaar eerder. De rivieren helpen beschermen tegen aanvallen. Maar ze bieden ook de kans om rap legers te verplaatsen en zo de vijand te verrassen. Stilaan ontstaat een geduchte rivierverdediging, een aaneenschakeling van water, moerassen, schansen en redoutes of wachttorens. Het scharnier van die verdediging is Schenkenschanz. Vanuit deze veste kronkelt de Staatse hoofdlinie langs de noordoever van de Waal tot voorbij Gorinchem en langs de west- en zuidoever van de Neder-Rijn tot voorbij Huissen. Van hieruit loopt ze via de Veluwe IJsseloever noordwaarts, tot aan de Zuiderzee: het huidige IJsselmeer. Op den duur raakt deze rivierdefensie nog dichter bevestigd met forten en wachttorens. Door het slim vervlechten van afweer en water ontstaat een formidabele linie, een evenknie van de befaamde Romeinse grenslijn, de Limes. Misschien nog sterker. Want zo nodig worden in de streken zuidelijk van de Staatse rivierverdediging dijken doorgestoken om de vijand te verjagen. Die tactiek is al meermaals toegepast, zoals in 1586 in de Bommelerwaard en in het Land van Maas en Waal. Het grootste gevaar ontstaat in de winter, als de rivieren zijn herschapen in ijsvlakten en ze te voet en met sleden kunnen worden overgestoken. Maar



Kaart met cultuurhistorische elementen vertellend over verdediging en oorlog in het gebied van Rijnwaarden en omgeving.
(Uit: Sleutel van het verleden, sleutel tot de toekomst ...)

als het er op aan komt, worden boeren opgetrommeld om wakken te hakken in het ijs. Iets, dat onder andere in de winter van 1624 gebeurt in de IJssel bij Kampen en Bronkhorst.

Kat-en-muisspel

Herhaaldelijk wordt de rivierverdediging op de proef gesteld. Zoals rond 1598. Er ontstaat een kat-en-muisspel tussen Maurits en zijn tegenstanders. De Spanjaarden zijn langs de Rijn in het Kleefland komen afzakken, een spoor van barbaarse daden nalatend. Ze nestelen zich rond Emmerik. Maurits beseft dat het een list kan zijn. De tegenstander wil hem misschien van de IJsellinie richting Schenkenschans lokken. Om daarna haastje-repje op te rukken door de Liemers en over de amper verdedigde IJssel. Of willen ze toch Schenkenschans bespringen? Zich bewust van dit uitgekookte spel, nestelt Maurits zich met zijn kleine leger rond Oud-Zevenaar. Hoewel dit ook neutraal Kleefs gebied is. De prins laat hier schansen opwerpen. Zo ontstaat een ijzersterke positie van waaruit hij meteen kan reageren op de Spaanse dreiging. Het godshuis van Oud-Zevenaar verandert intussen in een paardenstal. Terwijl rondom batterijen geschut worden opgesteld. Van Huissen tot Lobith (Tolhuis) - beide plaatsen zijn ook Kleefs - zeilen wachtschepen over de Neder-Rijn. Mocht Schenkenschans



Maurits van Oranje, geschilderd door Michiel Jansz. van Mierevelt. Maurits wist een briljante combinatie te vinden van verdediging en water.

gevaar lopen dan kan de prins snel troepen via de Gelderse Waard en een schipbrug over de Rijn bij Aerdt naar de sleutelvesting sturen. Mochten de Spanjaarden de IJssel willen oversteken dan kan hij vanuit Oud-Zevenaar vlug terugtrekken achter die rivier. Steeds zoekt de Oranjeprins in deze elastische aanpak de sterke combinatie van verdediging en water. Zo weet hij een numeriek veel sterkere tegenstander keer op keer af te troeven.

Onneembare veste

Maar in 1599 heeft de Spaanse veldheer Don Francisco de Mendoza het gemunt op Schenkenschans, door hem beschouwd als "de sleutel van de Eylanden". Maurits stuurt bliksemsnel soldaten via de schipbrug bij Aerdt naar het bedreigde fort. Ze haasten zich tussen Lobith en Schenkenschans over een brede, diepe weg omzoomd door borstweringen. Het fort wordt vanuit Spijk en Griethausen bestookt door Spaans geschut. Maar het houdt stand dankzij de versterkingen. In de ommelanden liggen honderden ontzielde aanvallers. Teleurgesteld beproeft Mendoza zijn geluk elders langs de Staatse rivierverdediging, in de Bommelerwaard. Ook daar blijkt de Staatse verdediging een harde noot om te kraken; het beleg van Zaltbommel wordt een fiasco. Schenkenschans krijgt door de mislukte aanslag de faam van

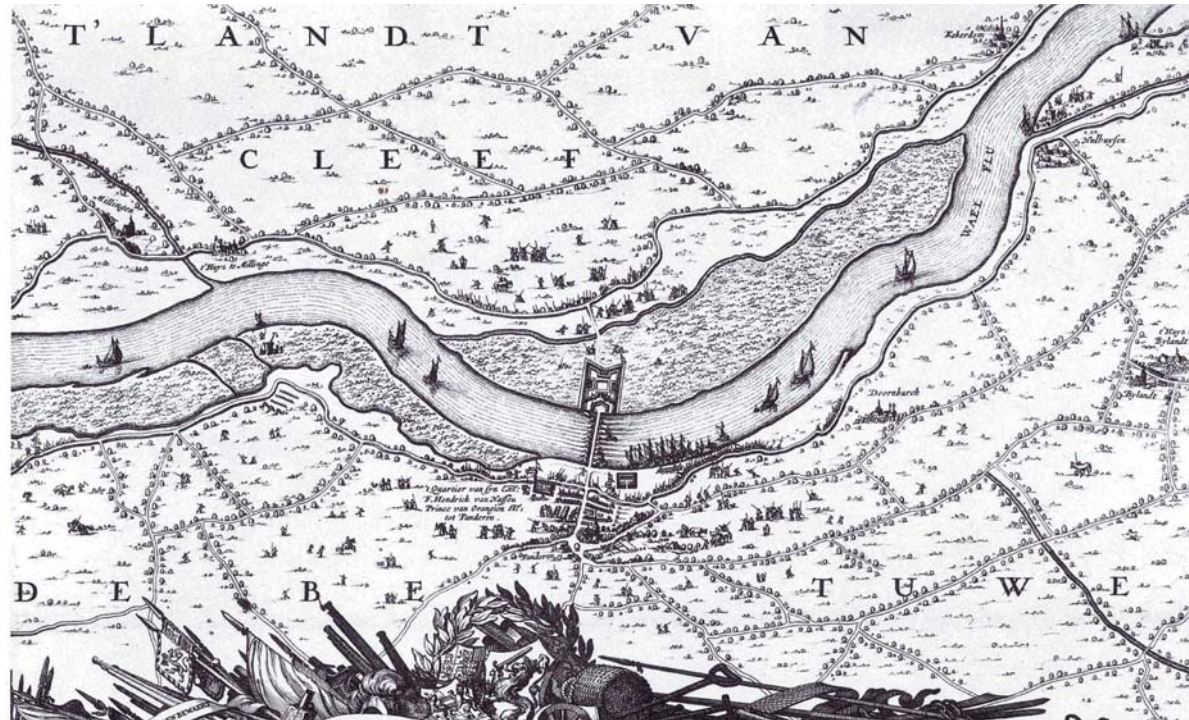
een onneembare veste. Maar de Spanjaarden blijven proberen het sleutelfort te veroveren. In de zomer van 1635 lukt dat een eenheid van de Spaanse landvoogd Ferdinand van Oostenrijk, een sluw strateeg. Prins Maurits is intussen overleden. Het Staatse leger wordt nu geleid door zijn niet minder bekwame halfbroer, Frederik Hendrik. Meester in de belegeringskunst, krijgt hij de bijnaam Stedendwinger.

'Camp à Panderen'

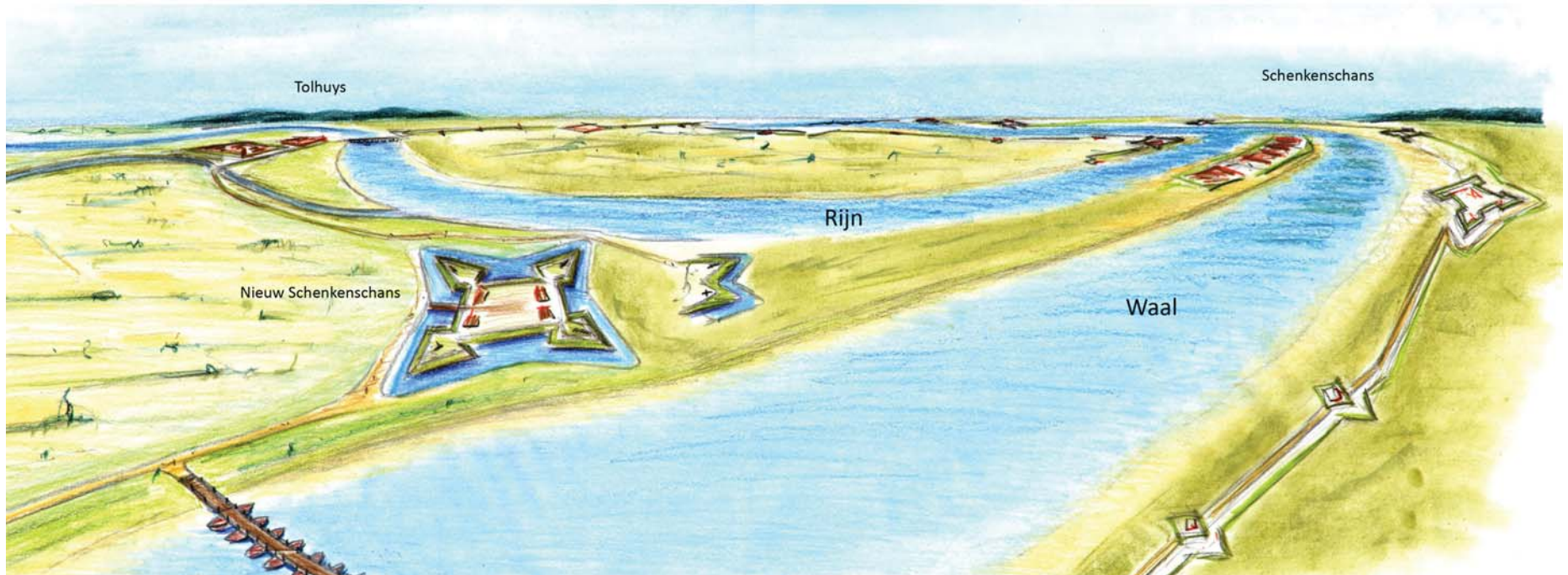
Frederik Hendrik is hoogst onaangenaam verrast door het verlies van Schenkenschans. Als de wederweerga trekt de prins met troepen de Betuwe in. Hij laat zijn soldaten Lobith innemen en zich ingraven langs de Betuwse dijken, om te voorkomen dat de Spanjaarden



Pannerden ligt bezaaid met voetstappen van hoofdfiguren uit de nationale geschiedenis.



Hoofdkwartier van Frederik Hendrik in Pannerden in 1635. De kaart is georiënteerd op het zuiden. (Collectie Peet, Heemkundekring Rijnwaarden)



Waal of Neder-Rijn oversteken. Koortsachtig wordt gestart met het opwerpen van schansen om het verloren fort in te sluiten. Frederik Hendrik vestigt in die bewogen zomer zijn hoofdkwartier in Pannerden. Het dorp wordt omgetoverd tot een ware vesting waar het wemelt van de soldaten en paarden. Via een schipbrug bestaat er een verbinding met de Millingse Waaloever. Ook de beroemde secretaris van de prins, Constantijn Huygens, bivakkeert in Pannerden. Hij schrijft van hieruit menige brief, ook naar Frederik Hendriks eega, Amalia van Solms. De geleerde, dichter en musicus zal later maanden nodig hebben om weer bij te komen van zijn verblijf in 'camp à Panderen'.

Omsingelingslinie

Intussen excelleert de prins weer als Stedendwinger. Hij laat de hele omgeving van Schenkenschans op de schop nemen, voor de aanleg van een circumvallatie- of omsingelingslinie. De binnenzijde ervan beschermt tegen venijnige uitvallen van het fortgarnizoen. De buitenzijde ervan moet een stokje steken voor pogingen van buitenaf om de benauwde Spanjaarden te ontzetten. In het indrukwekkende labyrint van wallen, loopgraven en grachten is ook het Kleefse Lobith opgenomen. Het Tolhuis is het hart van een reusachtig complex van retranchementen en bastions. Bij het dorp

ligt een megatentenkamp waar soldaten exercitie beoefenen. Op de rivier bij het dorp, stroomafwaarts van het Schipperspoortje, dobert een armada van zeilboten. Andere schepen zijn onderweg en worden vanaf jaagpaden stroomopwaarts getrokken. Lobith is een hoekpijler in de omsingelingslinie, waardoor de hoofdweg van de Staatsen loopt: de weg van Arnhem/Huissen naar Schenkenschans (waaraan de Huissensestraat nog herinnert). Over deze weg gaat een druk militair verkeer. Grote groepen piekeniers en musketiers met wapperende vlaggen marcheren over de Rijndijk bij Pannerden, Aerdt en Herwen richting Lobith.

Teertonnen

Het zit Ferdinand van Oostenrijk niet mee. Zijn keizerlijke bondgenoten strijken in groten getale neer bij Kleef en in de Duffelt. Ze willen de Spanjaarden in Schenkenschans bevrijden. Maar al gauw kampen ze met nijpend gebrek aan leeftocht. In Goch dringen soldaten met de sabel in de vuist de lege bakkerswinkels binnen. Tot overmaat van ramp breekt er ziekte uit. Tenslotte druipt het ontzettingsleger af, met de stille trom. Frederik Hendrik haalt opgelucht adem en stapt dan ook op; hij laat de inname van Schenkenschans over aan zijn veldmaarschalk Willem van Nassau. Om een Spaans ingrijpen vanuit Kleef te dwarsbomen, wordt de omsingelingslinie nog versterkt met

onderwaterzettingen. Intussen wordt het Spaanse garnizoen murw gemaakt met niet aflatende kanonnades. Na een maandenlang beleg, op 30 april 1636, strijken de verdedigers het vaantje. Schenkenschans is weer Staats. Gejuich alom in de Republiek. Op de grote feestdag worden wijd en zijd de klokken geluid. En 's avonds wordt uitbundig uiting gegeven aan de vreugde, met vuurwerk en brandende teertonnen. Minder reden tot jubelen hebben de nog overgebleven bewoners van de dorpen van het Kleefsland en de aangrenzende Gelderse plaatsen. De ellende die de dorpelingen door vriend en vijand is aangedaan, tart elke beschrijving.

< Schenkenschans gezien vanaf het huidige Tolkamer; boven met projectie van het rivierenbeloop in de 17e eeuw, beneden met verbeelding van de toestand in 1635-'36. (foto/tekening Dirk Oomen, zie <http://www.oomenlandschap.nl/>)

Erfprinsje

Na 1635 is het nog meermalen spannend rond de Staatse rivierverdediging. Maar het morgenrood van de vrede is aangebroken. In 1648 begraven de oorlogvoerende partijen de strijdbijl. Er wordt een punt gezet achter een slepend conflict dat ontelbare mensen uit het leven heeft gerukt. Maar de vrede brengt erkenning voor een nieuwe staat, die de wereld verbaast met zijn overzeese avontuurdrang, ondernemingszin, rijkdom, vroomheid en sobere levenswandel. De jonge Republiek is een lichtend voorbeeld geworden voor menige vreemde vorst. Indruk maakt het Nederlandse succes ook op Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg. Als broekje van 16 ruikt hij de kruitdampen tijdens de belegering van Schenkenschans georganiseerd door zijn gastheer, Frederik Hendrik, ziet hij de verschrikkingen van de oorlog. In 1640 wordt Frederik Willem keurvorst van een verminkt Brandenburg. Het is leeggeroofd, ontvolkt geraakt door marsen van legers die de Brandenburgse neutraliteit aan hun laars hebben gelapt. En het is al zijn illusies en trots kwijtgeraakt.

Vriendschap

Maar geïnspireerd door het Hollandse succes, begint de keurvorst te bouwen aan een strijdvaardig Brandenburg. Nooit meer mag het ten prooi vallen aan vreemde legers. De keurvorst breidt het leger uit, schoeit het op Maurits' leest en stimuleert de opkomst van schutterijen, ook in Lobith. Daarnaast verzekert hij zich van een machtige bondgenoot: in Den Haag trouwt hij met Louise Henriëtte van Nassau, oudste dochter van Frederik Hendrik en Amalia. De keurvorst wordt ook close met iemand die hij goed had leren kennen tijdens het beleg van Schenkenschans: Johan Maurits van Nassau-Siegen. Hij wordt in 1647 stadhouder van Kleef en Mark. Johan Maurits trekt kunstzinnige landgenoten aan, om zijn Zwanenstad op te luisteren met barokkunst, waaronder parken met kanalen, klaterende waterpartijen en schaduwrijke singels.



Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg, en Louise Henriëtte van Nassau, dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Geschilderd door Gerard van Honthorst.

Landschapsparken, die nog tot de mooiste van Duitsland behoren.

Zo krijgt het welslagen van de Staatse riviervedigingen wel een heel bijzonder staartje. Een gebied getekend door genadeloze strijd wordt het decor van virtuoze culturele ontplooiing. Deze is een reactie op een ontluisterende oorlog en geïnspireerd door wederzijds respect en vriendschap van twee landen. De contreien van de gemeenten Kleef, Rijnwaarden en Lingewaard liggen nog dicht bezaaid met de sporen van deze fascinerende Europese historie.

Pluk de dag

Ook elders heeft het eclatante succes van de Staatse riviervedigingen gevolgen gekregen die ook vandaag de dag nog merkbaar zijn. Want over grote afstand is de 'Oranje Limes' een culturele scheiding gaan teweegbrengen, een tegenstelling tussen Nederland benoorden en Nederland bezuiden de Moerdijk. Vooral langs de Waal tussen Tiel en Oosterhout is die zichtbaar; aan de noordkant: sobere romaanse kerkjes zinnebeeld van ingetogen calvinistische levenswandel. Aan de zuidkant: hemelbestormende neogotiek als symbool van een cultuur van pluk de dag, waar met de carnaval een vrolijk gebrul opklinkt achter de dijk. De 'Oranje Limes' is nog op allerlei wijzen aanwezig in landschap en cultuur. Het wordt tijd om die invloed herkenbaar te maken, door zijn bakens weer zichtbaar te maken, ze een

rol te geven in het uitdragen van het verhaal over het succesvolle slimme verbond met het water. Maar met een eigentijdse betekenis.



De aanleg van het arcadische landschapspark bij Kleef was een reactie op eindeloos lang bruut oorlogsgeweld; achteraan: het Maurits Kanaal



3

DE WACHTTORENS VAN DE 'ORANJE LIMES'; BETEKENIS, UITERLIJK, FUNCTIONEREN EN ZWANENZANG

Waarschuwingslijnies

In de tijd van prins Maurits ontstond langs de rivieren een linie van schansen en wachtposten. Die wachtposten, corps de gardes, moesten waarschuwen als de vijand opdook aan de overkant van de rivier. Het konden bestaande gebouwen zijn, zoals kerken. Of noodonderkomens. Maar tenslotte raakten torenachtige sterkten in de mode die konden uitzien over de wijde omgeving van de rivier. Op den duur kwamen er wachttorens bij. Zo ontstonden heuse waarschuwingslijnies. Zodra er onraad was, gaven de torens signalen af, overdag met vlaggen of rook, 's nachts met vuurbakens. Dat was ook het sein om de dorpsklokken te trekken. Soldaten en weerbare dorpelingen ijlden dan naar de plek waar de vijand op het punt stond om de rivier over te steken. Het kon hierbij om grote offensieven gaan, waarbij de Spanjaarden 's nachts probeerden over te varen of een schipbrug te slaan. Heel vaak ging het ook om kleinschalige



Kaart uit de 17e eeuw van de hand van Joan Blaeu.

De rijen vierkante symbooltjes langs Waal en Neder-Rijn wijzen de redoute-linies aan. Helemaal rechts: Schenkenschans.

< Imposante nabootsing van de slag om Grolle in 1627.
(zie: http://nl.wikipedia.org/wiki/Slag_om_Grolle)

acties. Waarbij ze probeerden naar het achterland van de Staatsen te glippen om te brandschatten. Dorpelingen werden daardoor gedwongen geld te betalen, om te voorkomen dat ze zouden worden beroofd en hun huizen in lichterlaaie zouden worden gezet. Uiteraard maakten ook de Staatsen vuile handen.

Zuinigheid

Rond 1606 was de Spaanse dreiging langs de rivieren weer tastbaar, zo ook het gevaar voor brandschatting en plundering. Dit gevaar dreigde vooral voor streken als de Betuwe, de Tielerwaard en de Veluwe. Maar beseft werd dat het schreeuwend gebrek aan redoutes de vijand in de kaart speelde. Energieke pogingen werden ondernomen om meer wachttorens te bouwen. En om bestaande oude redoutes weer op te lappen. Spoedig verrezen tientallen redoutes in de Betuwe. Een belangrijke rol in de komst ervan speelde de Gorinchemse burgemeester Folpert Cornelisz. Hij zorgde dat de bouw werd aanbesteed. En dat de aannemers, metselaars en timmerlui hun geld kregen. Opvallend is de spreekwoordelijke Hollandse zuinigheid die in acht werd genomen, hoewel het lot van de Republiek aan een zijden draadje hing. Zo schreven de Staten Generaal voor dat er niet onnodig veel redoutes mochten worden gebouwd. Maar juist die redoutes gaven de dorpeelingen de moed om de gehate bijdragen aan de vijand te weigeren.

Kaart uit 1632 van Nicolaes van Geelkercken met de redoutes in de omgeving van het Bergsche Hoofd.
(bron: Gelders Archief)



Kaart van 1632 met aanduiding van de weg Huissen-Schenkenschans; links: de huidige Brouwketel.
(bron: Gelders Archief)

Kloostermoppen

In die bange dagen werden in de Betuwe en op de Veluwe 70 redoutes gezet. De Staten Generaal werd gevraagd de torens te voorzien van turf en kaarsen. De soldaten die erin waakten, zouden anders bongerds en geriefhout kappen om aan brandstof te komen, tot chagrijn van de boeren. De bedoeling was de wachttorens te maken van bakstenen, kloostermoppen. Maar lang niet altijd lukte dat, doordat de ingevallen vorst het metselen onmogelijk maakte. De torens moesten er komen, dus werden ze maar van hout gemaakt. Zo verrezen in de herfst van 1606 tussen Lent en Schenkenschans wel 10 houten redoutes. Misschien werden ze later verruild voor stenen exemplaren. Door al die aanwinsten ontstond tenslotte een doelmatige waarschuwinglijn, van beneden Gorinchem tot Schenkenschans en van hieruit langs de Neder-Rijn en de IJssel tot aan de Zuiderzee. Een kaart van 1662 (zie p. 19) wijst legio redoutes aan rond de dijken en rivieroeveren in de huidige gemeenten Lingewaard, Rijnwaarden en Kleef, zo'n 8 langs de Waal bij Doornik, Bemmelen, Gendt en Hulhuizen en 6 redoutes langs de Waal bij Pannerden, het huidige Tolkamer en Schenkenschans. Van hieruit loopt een linie van 9 torens langs de sierlijk buigende Neder-Rijn, van Schenkenschans via Lobith, Aerdt en Pannerden naar Kandia. Een 5-tal redoutes rijst op langs de Neder-Rijn bij Angeren en Huissen, waar de linie van wachttorens noordwaarts zwenkt, naar de westelijke IJsseloever.

Kunstmatige hoogten

De wachttorens waren de ogen en oren van de Staatse riviervediging. Ze stonden dan ook dicht bij de rivier, op schaarndijken (dijken direct aan de rivier) of op kunstmatige hoogten aan de dijk of in de uiterwaarden. De redoutes stonden zodanig dat rivier en overkant optimaal waren te overzien. Dit was

vooral van belang rond veerovergangen. Zoals het veer Gendt-Erlecom aan de Kommerdijk, het veer bij het Bergsche Hoofd in Pannerden en het huidige Looveer in Huissen. De torens stonden op wisselende onderlinge afstanden, op den duur misschien 1 tot 2 kilometer. Essentieel was dat waarschuwingssignalen van de nabije redoutes konden worden opgemerkt.



Boerderij De Brouwketel, mogelijk ooit een redoute of corps de garde. De boerderij ligt aan een pad dat deel uitmaakte van de weg Huissen-Schenkenschans.

De torens werden bemand door soldaten uit de naburige garnizoenen. Zo werden de soldaten voor de redoutes tussen Hien (Dodewaard) en Schenkenschans verschaft door het garnizoen van Nijmegen. Terwijl Schenkenschans de bewakers leverde voor de torens tussen dit fort en Huissen. Een cruciale verbindingroute voor deze soldaten was natuurlijk de weg Huissen-Schenkenschans. In tijd van nood zaten in een redoute zeker een sergeant en 10 manschappen.

Hoektorens

Het uiterlijk van de redoutes is deels nog in nevels gehuld. Kaarten en andere bronnen wekken de indruk dat veel torens een vierhoekige vorm hadden. Het moeten gebouwen met drie verdiepingen zijn geweest die alleen bovenin ramen hadden. Ze waren voorzien van een zadeldak of een piramidedak. Op de hoeken zaten vaak 2 of 4 torentjes. Misschien dat in menig geval krenterigheid



Een wachttoren op de oostelijke hoek van de Kommerdijk in Gendt; kaart van 1632 van Nicolaes van Geelkercken. (bron: Gelders Archief)

reden gaf om 2 hoektorens achterwege te laten. De redoutes verhieven zich op een hoogte: een dijk of een terp. Ze waren misschien nog omgeven door een gracht en/of wal en palissade: een krans van gepunte palen. Op het dak staken veelal haakvormig gebogen masten waaraan bakens konden worden opgehesen. De masten zaten misschien aan de stroomop- en stroomafwaartse kant van de torens. Dit schied de grootste kans dat ze vanuit het eigen achterland konden worden gezien. Verder prijken alle redoutes met de driekleur van de Republiek. Bij een wachttoren konden nog gebouwtjes staan, zoals paardenstallen. Soms is op kaarten bij een redoute ook een veldoven te zien. Hier zullen de stenen zijn gebakken waarmee het pand werd opgemetseld.

Trompetter

Het spande er nogal eens om bij de redoutes. Zo maakte de Spaanse bondgenoot, graaf Hendrik van den Bergh, in de zomer van 1629 Gelderland onveilig, in een poging de aandacht van Frederik Hendrik af te leiden van de inname van Den Bosch. Op een nacht probeerde Van den Bergh stroomopwaarts van Huissen de Rijn over te steken. De helft van zijn schipbrug lag al in het Rijnwater. Maar rond de redouteslinie aan de overzijde van de rivier waren ze al lont gaan ruiken. Er werd alarm geslagen en de reactie was zo vinnig dat Van den Bergh de aftocht blies en zijn brug afbrak. In 1637 begon



Het huidige huis De Ronduit in Bommel. De redoute die hier stond, werd ook het "Bommelsche schansken" genoemd.

het weer te nijpen. Het gebeuren stond ditmaal in het teken van de belegering van Breda door de Stedendwinger. Gevreesd werd weer voor Spaanse wanhoopsdaden. Een Betuwse delegatie smeekte Frederik Hendrik om vanuit Breda troepen naar de Betuwe te zenden. Intussen hadden soldaten post gevat in de redoutes. Met klokgelui werden alle weerbare mannen opgeroepen om 's nachts te waken. Ook werd de vijand bij de neus genomen. Zo reed 's nachts een trompetter te paard langs de Waaldijk om met zijn geschal de vijand aan de andere kant van de rivier het idee te geven dat de Staatsen in actie kwamen. Maar niet alles liep goed af. Zo werd dat jaar de redoute op de dijk bij de huidige Ronduit in Bommel in brand gestoken.

Gerstenat

In de loop van de tijd bewezen de torenbewakers nog onverwacht nuttige diensten. Zo stond de wachttoren aan de Ronduit in Bemmelse vlakbij zwakke dijken. Deze lagen aan weerszijden van de redoute en stroomafwaarts van het dorp, bij het veelzeggende Costverloren. Rond 1636 ontstond in een van die dijken een verzakking. Met man en macht moest er worden gewerkt om een doorbraak af te wenden. Ook de nabije redoute-bewakers lieten hun handen wapperen. Voor hun vlijt werden ze na afloop beloond met twee tonnen bier! Lonend voor de soldaten was ook het escorteren van leden van de dijkstoel bij het inspecteren van de door hoogwaters



Kaart uit 1631 van de omgeving van de Ronduit in Bommel; de veldnaam is een verbastering van redoute of reduit. Naast de redoute ligt een gevaarlijke schaedijk. (bron: Gelders Archief)

en ijs belaagde dijken. In 1637 vloeide voor hen het gerstenat rijkelijk in een Bemmelse kroeg. Ook elders in de Over-Betuwe schoten de soldaten wakend tegen Spaanse invasie te hulp bij dijkwerk. Zo bezweek in 1644 de dijk bij de Zwarte Kuil in Loenen. Een korporaal en 14 manschappen haalden toen in de Beuningse waarden rijshout en palen voor de bouw van een nooddijk. Een tamboer begeleidde arbeiders naar en vanaf het werk, 21 dagen lang. Sommigen werden weer overvloedig beloond. Zo kreeg een kapitein die onder andere met zijn schuit had gesurveilleerd liefst 432 liter wijn.

Boodschap

Na de Vrede van Munster in 1648 verviel de noodzaak tot behoud van de redoutes. De ene na de andere verdween, raakte in brand of werd afgebroken, vertimmerd of opgeslokt door de rivier. Veldnamen als "Ronduit" in Bommel, "Kleine Ronduit" en "Grote Ronduit" in Tiel en "Kiekuit" in Grondstein herinneren nog aan hun bestaan. De veldnaam "Houten Wambuis" bij Doornik verwijst nog naar een houten wachttoren. Op menige plaats herbergt de bodem archeologische resten van redoutes. Zoals rond de boerenerven en steenoverterreinen die hun plaats innamen, met name de Ronduit in Bommel en het Looweer in Huissen. Soms zijn er nog resten van een redouteterp te zien. Zoals aan de oevers van de Rijnstrangen, vlakbij Oud-

Zevenaar. In de nabijheid hiervan kunnen nog andere archeologische relictten van Staatse rivierverdediging liggen. Waaronder resten van schipbruggen en aarden sterkten van de stelling van Maurits. Stille getuigen van wachttorens en schansen kunnen zich ook elders bevinden. Zoals in Lobith en Spijk, rond Schenkenschans en langs de rivieroever tussen Keeken en Griethausen. Het bodemerfgoed en het landschap nodigen uit om de roemruchte Staatse verdediging rond de rivieren weer te laten spreken. De bakens van die linie, de redoutes, kunnen daarbij een opvallende rol spelen, ook om vanuit het grote verhaal over die linie een boodschap af te geven voor een uitdagende toekomst.



Laagten en bulten herinneren aan de stelling van Maurits in de Gelderse Waard bij Aerdt. Vermoedelijk stond hier een redoute op een terp omgeven door een gracht.

Appèl van Constantijn Huygens



Transpositie: laat je inspireren door de 'muziek' van de Gouden Eeuw

- De verhaalplekken met de voetstappen van mijn beroemde tijdgenoten zijn als de noten van een compositie
- De lijnen in het landschap die de verhaalplekken verbinden zijn als de lijnen van een notenbalk
- De verbinding tussen verleden, heden en toekomst is als een herkenbare omzetting in toonhoogte

4

BAKENS IN DE RUIMTE EN DE TIJD; 'MUZIEKLES' OM DE REDOUTES TE LATEN HERLEVEN ALS SIGNAALTORENS VAN DE TOEKOMST

Machtig schild

De redoutes mogen dan weg zijn, hun verhaal leeft nog op allerlei wijzen voort, in de rijke archiefcollectie van de Staten Generaal en in andere archiefbronnen uit de 16e en 17e eeuw. En ook in de vele boeken die sinds de Opstand het licht hebben gezien. Dat verhaal is onderdeel van het belangrijkste chapter uit de Nederlandse geschiedenis: het hoofdstuk over wat zich ontpopte als de strijd voor de nationale vrijheid. Die strijd kon slagen dankzij de kennis die Nederlanders hadden van het water. Daardoor konden ze het ruime sop trotseren met hun kostbare handelswaar, vruchtbaar land veroveren op rivieren en zee. En het water op efficiënte wijze aanwenden voor de verdediging. Het succes van de Opstand werd mogelijk dankzij een uiterst slim verbond met het water. Het water werd gebruikt om snel troepen te verplaatsen, verdedigingslijnes

ongenaakbaar te maken, een veilige basis te verschaffen aan offensieven. Meesterlijk werd de kennis van water gebruikt bij het spelen met waterstanden van verdedigingslijnes. Om de eigen rivierlijnes ontoegankelijk te houden, de vijandelijke moeraslijnes begaanbaar te maken. De grote Staatse riviervediging werd in feite nog extra beveiligd door een gordel van gebieden die zo nodig konden worden blank gezet. Ze kreeg zo bescherming van een machtig schild van water, reikend tot in Brabant. Het landschap herbergt nog legio sporen van deze sensationele geschiedenis. Het biedt daardoor een sfeer bij uitstek om te verhalen over de succesvolle Opstand, over de vernuftige inzet van water hierbij, over de geboorte van een inspirerende vriendschap tussen twee Europese machten en het ontstaan van een culturele tegenstelling rond de grote rivieren die tot in onze tijd merkbaar is.

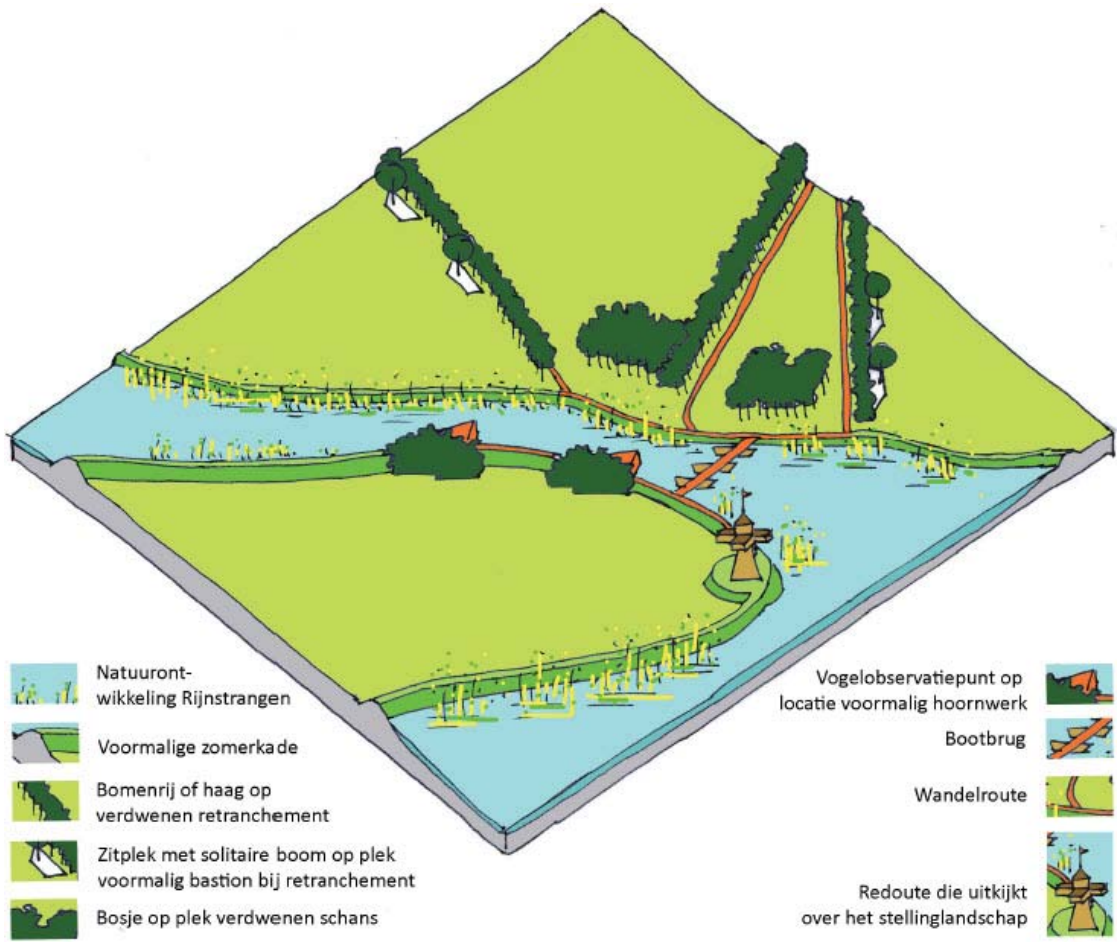
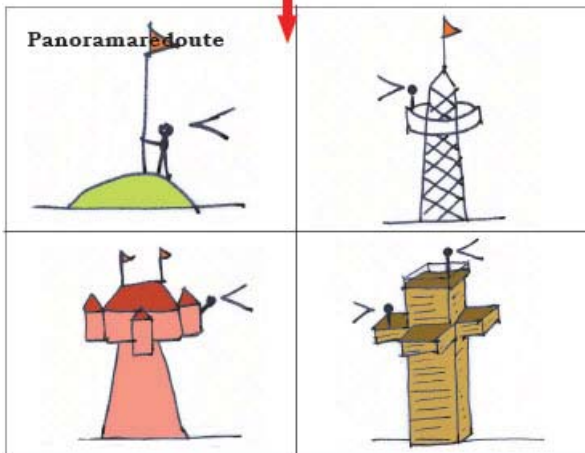
< Constantijn Huygens met zijn kunstzinnige boodschap voor deze tijd.










Transpositie

De 'Oranje Limes' kan een boeiende verhalenlijn opleveren voor beleving van de Nederlandse cultuur in het landschap. De rivieren reiken hiervoor een blauwe kapstok aan. In combinatie hiermee kunnen de redoutes weer tot leven komen als spannende verhaalplekken. Maar hoe laat je redoutes weer spreken in het landschap? In beginsel kan daarbij worden meegelift met ruimtelijke ontwikkelingen. Het kan hierbij om allerlei belangen gaan, water, wonen, werken, natuur, toerisme/recreatie, duurzaamheid. Dat meeliften kun je doen op basis van transpositie. Dit begrip komt uit de muziekwereld en houdt in: het vertalen van een muziekstuk op herkenbare wijze naar een andere toonsoort. Transpositie kan ook een principe worden om cultuurhistorie garen te laten spinnen bij ontwikkeling, de compositie van de 'Oranje Limes' op herkenbare wijze om te zetten naar het muziekstuk van de toekomst. Het betekent dan: het vertalen van onzichtbare of vervaagde cultuurhistorie naar moderne functies, vormen, materie en sferen.

Leerlingen van basisschool De Tragellijn in Lobith laten trots zien hoe je van een 'schans van oorlog' een 'schans van vrede en duurzaamheid' kunt maken; op de achtergrond kijkt 'Frederik Hendrik' gefascineerd toe.





-  Natuurontwikkeling Rijnstrangen
-  Voormalige zomerkade
-  Bomenrij of haag op verdwenen retranchement
-  Zitplek met solitaire boom op plek voormalig bastion bij retranchement
-  Bosje op plek verdwenen schans
-  Vogelobservatiepunt op locatie voormalig hoornwerk
-  Bootbrug
-  Wandelroute
-  Redoute die uitkijkt over het stellinglandschap

Inspirerende voorbeelden van transpositie.

Links: ideeën voor eigentijdse 'panoramaredoutes'.

Rechts: een verbeelding van de stelling van Maurits bij Oud-Zevenaar. Een toren keert terug als uitkijkpost; schansen en loopgraven maken rentree als wandelpad en hagen waarin het wemelt van de insecten, zangvogels en knaagdieren.

Baggerredoute

Deze benadering schept een zee van kansen om bij ontwikkeling te verwijzen naar het vroegere bestaan van wachttorens. En daarmee ook naar de machtige 'Oranje Limes', van de Gelderse Poort tot voorbij Gorinchem in het westen en Kampen in het noorden. Vooral natuur- en wateropgaven bieden kansen. Zo wordt in de Rijnstrangen grootschalig moerasnatuur ontwikkeld. Bij het graafwerk komt bagger vrij. Specie, die dankbaar kan worden benut voor verbeelding van een redoute. Uitvoering van de redoute als uitkijktoren biedt kansen om op ingetogen wijze kwetsbare natuur in de omgeving te beleven. Of om het strategische landschap van een waterliniefort - zoals Fort Pannerden - te 'lezen' en te leren begrijpen. Ook winning van klei en zand en graafwerk voor extra ruimte voor de rivier zijn kansen om bouwstof te vergaren voor het markeren van redouteplekken. Zo ook het kappen van opgaand groen voor het verbeteren van de rivierwaterafvoer. Door creatief kansen te benutten kunnen wachttorens rentree maken in bonte samenstelling: als bagger-, zand- of kleiredoute of als bakstenen, houten of glazen redoute. Wat maar als het meest gepast wordt ervaren vanuit het DNA, de identiteit, van de plek. Door inzet van de Muzen - de kunsten - ontstaat er zelfs een eindeloos scala aan kansen om te verwijzen naar de torens. Belangrijk is nog het uitwerken van een huisstijl die laat zien dat er een rode draad zit in de bonte variatie van redoutes nieuwe stijl, dat ze herkenbaar zijn als bakens van de 'Oranje

Limes'. Het helpt als die bakens zelf ook vertellen en verwijzen.

Waarschuwingssignaal

Met 'gevoel voor muziek' en een fijne neus voor kansen is er dus een keur van mogelijkheden om de 'redoutes' te laten spreken. Zo komen ze uit de verf als verbindingen in de ruimte, als bakens van een onmetelijke lijn van parelverhalen die focussen op de unieke historie van de plek. Daarbij laten de 'redoutes' de achtergronden van de rivierverdediging met de Opstand uitkomen. Maar ook markeren ze het sierlijk bochtige rivierbeloop van de Gouden Eeuw. Ontdekt kan daardoor worden hoezeer het landschap rond de rivier sindsdien is veranderd, wat de invloed is geweest van de normalisatie op het gezicht van de rivieren. De bakens van de 'Oranje Limes' gaan zo ook spreken als bakens in de tijd. De bakens kunnen hierbij weer een waarschuwingssignaal afgeven. Ze kunnen uitleggen dat onze tijd verlegen is om een nieuw slim verbond met het water. Het klimaat verandert; het 'kikkerlandje' staat aan de vooravond van nieuwe grote uitdagingen: oplossingen vinden voor duurzaam wonen en werken van miljoenen mensen in een delta die ongelooflijk veel ruimte zal moeten teruggeven aan het water. De bakens van de 'Oranje Limes' kunnen uitdragen dat we met trots kunnen kijken naar het verleden. En met vertrouwen in onszelf naar de toekomst.

BRONNENOPGAVE

Literatuur

Anonymus, Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Deel II: de provinciën Overijssel en Gelderland. Tweede aflevering: Gelderland (uitgave van de Stichting Menno van Coehoorn), Leiden, (ca. 1958-1959).

Hemmen, F. van, Portaal voor beleving van eeuwenlange verdediging in een nationaal sleutelgebied. Cultuurhistorische effecten/kansen rond de aanleg van een parkeerplaats voor de toeristisch-recreatieve ontsluiting van Fort Panerden, Huissen, 2012.

Hemmen, F. van en J.R. Mulder, Relicten van overlevingsdrang in het domein van de rivier. Cultuurhistorie van de Oude Rijn tussen Spijk en Kandia onder de loep; inventarisatie en aandachtspunten voor natuur- en wateropgaven, Huissen, 2013.

Hemmen, F. van, M. Tilstra en J.R. Mulder, Sleutel van het verleden, sleutel tot de toekomst. De roemrijke cultuurhistorie van de Rijnstrangen als drijvende kracht voor economische vernieuwing. Een evaluatie van kwaliteiten en kansen, Aerdt, 2011.

Janssen, G.B., Militaire schanswerken langs de Rijn (1), in: De Waordsman, 16 (2007), no. 2, p. 34-38.

Janssen, G.B., Schenkenschans, de sleutel tot de Tuin van Holland, in: Heerlyck Ni-js, 10 (1989), p. 25-33.

Janssen, G.B., De verdwenen schansen van Maurits in de Gelderse Waard bij Oud-Zevenaar, in: Old Senders Ni-js, 2001, no. 1, p. 1-7.

Digitale documentatie; websites Google Earth

<http://www.ahn.nl/viewer>

<http://www.geldersarchief.nl/beeld--geluid/>

kaarten

<http://www.historici.nl/retroboeken/statengeneraal/#page=0&size=800&accessor=toc&source=1OR>: digitale versie van de Resolutiën Staten-Generaal Oude en Nieuwe Reeks 1576-1625, deel 13 (1604-1606, GS 101)

<http://www.slagomgrolle.nl>)

[http://nl.wikipedia.org/wiki/Beleg_van_Schenkenschans_\(1599\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Beleg_van_Schenkenschans_(1599))

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Schenkenschans>

COLOFON

opdrachtgevers

Gemeente Lingewaard
Willem Bijker
Postbus 15
6680 AA BEMMEL
T 026 3260111
E w.bijker@lingewaard.nl



Gemeente Rijnwaarden
Linda Brouwer
Postbus 49
6916 ZG TOLKAMER
T 0316 565681
E L.Brouwer@rijnwaarden.nl



opdrachtnemer

Ferdinand van Hemmen Landschapshistorie
Korte Loostraat 27
6851 MX HUISSEN
T 06 25035302
E fvanhemmen@kpnmail.nl



Bakens van de 'Oranje Limes'

*De rivierverdediging met de Opstand (1568-1648); haar wachtposten,
hun tijdloze betekenis als symbool voor een slim verbond met het water*

status	EINDCONCEPT
datum	20 februari 2014 (update eindconcept 02.09.2013)
productie	Ferdinand van Hemmen landschapshistorie
opmaak	Paulien Varkevisser fotografie & vormgeving
fotografie	Ferdinand van Hemmen
druk	Janssen Repro Nijmegen



